

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 12, Aralık 2017, s. 268-288

Yrd. Doç. Dr. Hasan OCAK

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, hasanocak35@yahoo.com

İHVAN-I SAFA FELSEFESİNDE İHTİLAF KAVRAMI VE İHTİLAF DÜŞÜLME SEBEPLERİ

Özet

Mezheplerin ortaya çıkış sebepleri, bir mezhebe mensup olma meselesi, fıkhi/itikadi/felsefi meselelerde mezheplerin ihtilafli görüşlerinin sebepleri, içtihat, taklit ve benzeri konular eskiden olduğu gibi günümüzde de güncelliğini yitirmemekte; daima gündemde kalmaktadır. “Mezhepler neden ortaya çıktı?”, “bir mezhebe bağlanmak zorunda mıyım?”, “bir meselenin hükmü hakkında neden birden fazla farklı görüş vardır?”, “dini konularda alimler niçin birbirinden farklı açıklamalar yapabiliyorlar?” gibi sorular hep sorulmaktadır. Bu sorular ya sadece dinini sahih bir şekilde yaşamak isteyenlerin öğrenme merakından ya da dinin sahih bir şekilde anlaşılmasını engelleyerek insanları dinden soğutmak isteyenlerin art niyetinden kaynaklanmaktadır. Bu tür soruların cevabına yönelik pek çok çalışma İslam düşünce tarihinde bulunabilir. Biz ise bu makalemizde konuyla ilgili olarak önemli görüş ve düşüncelere sahip olduklarını düşündüğümüz İhvan-ı Safa'nın fikirleri ışığında söz konusu soruların cevaplanmasına yönelik olarak özellikle felsefi/fikri ayrılıklar ve bunların sebepleri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: İhvan-ı Safa, İhtilaf, Felsefe, Mezhep, Yorum

THE CONCEPT OF DISPUTE AND ITS REASONS IN THE PHILOSOPHY OF IKHWAN-I SAFA

Abstract

The reasons why madhabs emerged; the issues to belong to a specific madhab; the reasons of controversial views in matters of fiqh/faith/philosophical issues; ijihad, imitative and subjects the like still are actual today as yesterday and remain on the agenda. Thus questions like "Why emerged madhabs?", "Do I have to admit to a madhab?", "Why there are more than one different views on a special matter?", "Why do scholars make different explanations on religious issues?" have been asked always. These questions are raised either by people who want to learn and live religion properly, or by malicious intentions of people who want to prevent others from learning religion properly and thus disincline them from religion. There are numerous studies in the history of Islamic thought that deal with the answers of these questions. In this paper I will focus on Ikhwan-ı Safa's important views and thoughts on this subjects by emphasizing the philosophical/intellectual discrepancies and its reasons in answering these questions.

Keywords: Ikhwan-ı Safa, Dispute, Philosophy, Madhab, Hermeneutics

GİRİŞ

Sözlükte "geride kalmak ve biri diğerinin yerine geçmek" anlamındaki halefe kökünden türeyen ihtilâf, mastar ve isim olarak "bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, gidip gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, karşı gelmek, eşit olmamak, görüş ayrılığı, anlaşmazlık" gibi manalara gelir. Terim olarak ihtilâf, "söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak" demektir (İsfehânî 155, İbn Manzûr 9/82, Feyrûzâbâdî 1042).

Halefe'nin iftiâl babından kullanımı olan ihtilâf, "birliğin oluşamaması" ve "iki kişinin birbirini söz ve davranışlarında, ötekinin aksini ilzam etmesi" anlamına gelmektedir. Bunun yanında ihtilâf, "bir tek görüşün bulunması gereken yerlerde birden fazla görüşün bulunmasıdır. Diğer bir ifadeyle ihtilâf, "bir konu hakkında serdedilen pek çok görüş ve bunlar arasındaki ayrılıklar" şeklinde anlamak da mümkündür (Feyrûzâbâdî 1045,).

İhtilâf ve hilaf terimleri bazen benzer veya eş anlamlı olarak kullanılırsa da aralarındaki ince fark genellikle korunmaya çalışılmıştır. İhtilâfın daha çok "farklı bir görüşe sahip olma, farklı görüşlerden birini benimseme" anlamı taşımasına mukabil hila-

fın diğer görüşlere karşı bir tavır alışı ifade ettiği söylenebilir. Buna göre ihtilâf maksat aynı olmakla birlikte yöntemin farklı olmasını, hilaf ise her ikisinin de ayrı olmasını ifade eder. Bir diğer tanıma göre de delile dayanmayan aykırı görüşe hilaf, delile dayanana ise ihtilâf denmiştir. İslâmî literatürde ihtilâf terimi altında pek çok konuya temas edilmiştir. İnsanların doğuştan getirdiği tabii farklılıklar, ilmî ve felsefî görüş ayrılıkları, siyasî muhalefet ve anlaşmazlıklar, "ihtilâfu'l-hadîs" teriminde olduğu gibi delillerin karşıtlığı bu konulardan bazılarıdır (Tekineş 41, İbn Kuteybe 150).

Literatürde kesbî ve gayri kesbî (tabii) olmak üzere iki farklı ihtilâf kavramından da söz edilir. Bunlara "görüşler ihtilâfı" ve "cinsler ihtilâfı" adını veren Ebu Hilâl el-Askerî görüşler ihtilâfını "iki hasımdan birinin görüşünün diğerinin aksine olması", cinsler ihtilâfını da "iki şeyden birinin diğerinin yerini tutmasının imkânsızlığı" şeklinde tanımlarlar. Yaratılıştan olması bakımından "tabii ihtilâf" diye de adlandırılacak olan cinsler ihtilâfı varlıkların zatlara ilişkin farklılıklardır. Bu tür ihtilâfın dünya ve âhiret nizamının esasını teşkil ettiğini belirten bazı âlimlere göre, "*Ummetimin ihtilâfı rahmettir*" sözü ümmetin fertlerinin ilimler ve sanatlar konusunda farklı eğilimlere sahip olmalarını ifade eder (Cürcânî 25).

Kesbî ihtilâfla fertler ve gruplar arasındaki görüş ayrılıkları kastedilir. Her taraf diğerinin görüşünü yanlış kabul etmekle birlikte görüş ayrılığı ancak asgari müşterekleri bulunan taraflar arasında söz konusu edilebilir ve bu asgari müşterek daima ayrılığa düşülen noktalardan bir üst kategoridir. Fıkhî mezheplerin kendi içlerindeki görüş ayrılıkları da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Kur'an'da halefe kelimesi farklı versiyonlarıyla kullanılmaktadır. Örneğin ihtelefe kelimesi; muhalefet etmek, bir görüşe karşı olmak bir işin gerçekliğine karşı çıkmak şeklinde kullanılır. "İhtilâf" kelimesini bu anlamda ele alan Suresindeki ayet şöyledir: "Onlar birbirine neyi sorup duruyorlar? Hakkında ihtilâfa düştükleri (gerçekliğine inanmadıkları) o mühim haberi mi?" (Nebe 1-3) Muhtelif kelimesi çeşitlilik, farklılık anlamlarına gelir. "Sizin için yeryüzünde farklı renklerde neler yarattı" (Nahl, 16/13). ve "Göklerin ve yerin yaratılışı ile dillerinizin ve renklerinizin farklı oluşu da O'nun delillerindedir" (Rum 22) ayetlerinde bu anlamda kullanılır.

Kur'an'da ve hadislerde ihtilâf kelimesi mutlak olarak zikredildiğinde olumsuz anlamda kullanılmış, daima birlik olmak, tefrika ve ihtilâftan kaçınmak emredilmiştir. Birçok ayette sözü edilen ihtilâf dinî inançlarla ilgili olup insanın dünya ve ahirette mutlu ya da bedbaht olması bu gibi konularda benimsediği görüşlere ve aldığı tavırlara bağlanmış, bu tür ihtilâflara düşen insanlar arasında hüküm vermeleri için peygamberlerin gönderildiği ifade edilmiştir (Bakara 213). Peygamberlerin açıklamalarından sonra hâlâ ihtilâflarını sürdürenler ise birçok ayette kınanmış (Âl-i İmrân 19, 105; Câsi-

ye 17) ve nihaî hükmün ahirette bizzat Allah tarafından verileceği belirtilmiştir (Âl-i İmrân 55; Mâide 48; En'âm 164).

İslâm düşüncesinde dinî konulardaki ihtilâfın meşruiyeti inanç konuları ve fikhî hükümler olmak üzere temelde İki farklı alan göz önüne alınarak değerlendirilmiş, inanç konularında taraflardan sadece birinin haklı, diğerlerinin hatalı olduğu ifade edilmekle birlikte genellikle iki ayrı kategori ortaya konmuştur. Yaratıcının varlığı ve birliği konusunda ileri sürülen aykırı düşüncelerin kişiyi İslâm dışına çıkaracağı hususunda İslâm düşünürleri arasında ittifak varken Allah'ın sıfatları ve iradesi, kaza ve kader gibi konulardaki aykırı yaklaşımlar bid'at olarak değerlendirilmiştir. İslâm düşüncesinde genel eğilim ehl-i kibleye mensup insanları tekfir etmemek yönünde olmakla birlikte bu tür konulardaki aykırı tavırları da İslâm dışına çıkmada yeterli görenler olmuştur.

İnsanlar arasındaki görüş ve yorum farklılıklarını ifade eden ihtilaf kavramı genelde olumsuz anlamda kullanılmakta ise de, farklı görüşler ortaya koyma açısından tenevvü" ve çeşitlilik anlamını da ihtiva etmektedir. Olumsuzluğu ihtiva eden ihtilaf nasların lafzına ve ruhuna aykırı olarak serdedilen görüş ve yorumlardır. Bu ise zıtlığı ve çatışmayı ifade etmektedir ki, genelde bu tür yorumlar taraftarı fazla olmayan şaz görüşler olarak kalmaya mahkûm olmuşlardır. Mezhebinin ilkelerini savunma ve sapkın düşünceleri destekleme kaygısı taşımayan, lafızları dilin kurallarını zorlamadan, Kur'an ve sünneti esas alan İslam düşüncesinin içinde kalarak farklı yorumlamak müslümanlar için bir zenginlik ve rahmet kaynağıdır. Bu ifade biçimi özellikle fıkıh söz konusu olduğunda daha da belirginleşmektedir.

Fıkıh ilminde ihtilâf icmâ ve ittifakın mukabili bir kavram olarak kullanılmakta, Kur'an ve Sünnet'in temel ilkelerinde birleşen ilim adamlarının, "muctehedun fih" denilen içtihadı açık konularda muhtelif sebeplerle ayrı kanaatler benimsemesini ifade etmektedir. İhtilâfın sonuçları usul-i fıkıhta çeşitli açılardan ele alınmış olup bu çerçevede aynı konuda farklı sonuçlara ulaşan muctehidlerden yalnız birinin mi, hepsinin mi isabet etmiş sayılacağı, isabet etmeyenlerin gunahkâr olup olmadığı, mukallidin istediği içtihadı benimsemesinin yahut mezheplerin ruhsatlarını araştırıp uygulamasının cevazı ve yanlış içtihadı uymaktan kaçınmak için ihtiyaten herkesin birleştiği şeyleri yapmanın mustehablığı gibi konular anılabilir (Taberî, Cessâs, Dihlevî).

İhtilâfın meşruiyetini savunanlara göre Kur'an'da müteşâbih, müşterek ve mecazi lafızların varlığı insanların ihtilâfına zemin hazırlamıştır. İhtilâf gayri meşru olsaydı bu tür ifadeler yerine daha açıkları kullanılırdı. Ayrıca akli kullanma ve düşünme emredilmiş olup insanların farklı kapasitelere sahip bulunmaları sebebiyle ihtilâfa düşmeleri kaçınılmazdır. Peygamber'in. Kur'an ve Sünnet'te cevabını bulamadıkları

konularda sahabeye verdiği içtihat izninin de ihtilâfa sebep olacağı gayet açıktır. İctihatta isabet eden kimsenin iki, hata edenin bir sevap kazanacağını ifade eden hadiste (Buhârî, İ'tisâm, 13) hata edene bir sevap verilmesi ihtilâfın tasvip edildiğini gösteren bir başka delildir. Dinin furû meselelerinde ihtilâf yasaklanmış değildir. Belli bir konuda insanların farklı durumlarına göre farklı hükümler koyan naslar bulunduğuna göre bu tür konular' da görüş ayrılıklarına yol açacak içtihadın caiz olması imkânsız değildir. İhtilâfın tamamı kötü olsaydı şeriatın naslarda açıkça belirtilen ahkâmında ihtilâfın da caiz olmaması gerekirdi. Nasta emsali caiz olan icthadda da caizdir (Cessâs, Ahkam).

a) İhtilafın Mahiyeti

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere ve anlama hatta köklü bir arka plana sahip olan kavramlardan birinin de "ihtilaf" olduğunu söylemek sanırız yanlış olmaz. Hatta biraz daha ileriye giderek diyebiliriz ki, İslam düşünce ve kültür tarihi söz konusu ihtilaf kavramı etrafında şekillenmiştir. İlk başta itici gibi gelebilecek olan bu ifade-miz ile aslında neyi kastettiğimiz, İlk dönemlerden itibaren İslam tarihine (felsefi/sosyal/kültürel/kurumsal/siyasi...vb.) bakıldığında daha net anlaşılacaktır. Örneğin kelami açıdan baktığımızda, itikadi mezheplerin ortaya çıkışları ve başlıca görüşleri hakkında sayısı hiç de azımsanamayacak çalışmaların yapıldığını ve hatta bu konuda ayrı bir "fırak" ilminin oluştuğunu görmek kaçınılmazdır. İtikadi, sosyal ve siyasi tarih yazıcılığını göz önüne aldığımızda ihtilaf kavramının etrafında yapılan açıklamalarla konuya giriş yapılması oldukça sık görülen bir durumdur. Özellikle fıkıh ilmi söz konusu olduğunda bu konuda elimizde olan birikimin miktarı bile konunun önemi hakkında sağlıklı bir fikre sahip olmamız için bile yeterlidir (Taberî; Cessâs, Muhtasar; Dihlevî).

İslam düşünce tarihinde öne çıkan düşünürlerin büyük bir çoğunluğu ihtilaf meselesini az veya çok ele almış ve sebepleri ve sonuçları hakkında kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Örneğin bu konuda fikir beyan eden ilk dönem kelimcilerinden biri de İmam Maturidi'dir (ö. 333/944). İnsanların mezheplere ve dinlere bağlanma hususunda farklı tutumlar sergilediklerini, din benimsemekte ayrılığa düştüklerini belirten Maturidi, herkesin kendisinin tuttuğu yolun doğru, diğerinin ise yanlış olduğunu düşündüğünü, dolayısıyla, bu realite karşısında körü körüne başkasına uymanın (taklit), sahibinin mazur görülemeyeceği hareketlerden biri olduğunu kanıtlamakta bulunduğunu kaydeder. Dolayısıyla o, doğruluğu ancak aklî kanıt ve delille anlaşılabilir bir yola tabi olmanın meşru olabileceğini belirtir (Kitâbü't-Tevhîd 3-4). Çağdaşı olan İmam Eş'ari'nin (ö. 325/935) konu ile ilgili olan Makalatu'l-İslamiyyin adlı eseri, konu etrafında yazılmış ilk ve önemli eserlerdendir.

İslam filozoflarından Farabi, el-Cem Beyne Re'yey el-Hakimeyn.... adlı eserinde ihtilaf meselesini ele almış ve konuya Eflatun (ö. M.Ö. 347) ve Aristoteles' in (ö. M.Ö. 322) görüşleri ışığında açıklık getirmeye çalışmıştır.¹ Aynı şekilde Gazzâlî'nin *el-Munkiz*'de insanların farklı görüşlere sahip olduğunu vurgulaması ve hatta aynı gurup içerisinde yer alanların birbirlerini eleştirdiğini söylemesi oldukça anlamlıdır. *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde vurguladığı gibi Gazzâlî bu söylemle aslında insanların sadece farklı dinlerde değil, aynı zamanda kendi içlerinde bile farklılaştığını ortaya koymak istemekte ve bu gerçeği, onların sağlıklı bir metoda sahip bulunmadıklarının, dolayısıyla da hakikati elde edemediklerinin bir delili olarak kullanmaktadır (el-Munkiz 32; Tehâfütü'l- felâsife 40) .

Şehristânî'nin (ö. 548/1153) konuya ilişkin yaklaşım ve değerlendirmeleri öncelikle onun, dünya dinleri ve mezhepleri ile felsefe ekollerini kapsamlı, sistematik ve objektif bir biçimde incelediği *Kitâbü'l-Milel ve'n nihâl* adlı ünlü eseri çerçevesinde kendini gösterir. Bu eserin girişinde o, 'ehlü'l-âlem' dediği dünya üzerinde yaşayan insanların muhtelif şekillerde tasnif edilebildiğini belirtir. Ona göre insanlar, içinde buldukları iklimlere, bölgelere, millet ve topluluklar ile bağlı buldukları din, mezhep ve düşüncelerine göre bir guruplandırmaya tabi tutulabilmektedir. Fakat Şehristânî yapılan tasnifler içerisinde doğrusunun, son şıkka göre yapılan bölümlenme olduğunu ileri sürer ve dolayısıyla da eserin telifini bu esas çerçevesinde gerçekleştirir (Kitâbü'l- Milel 1/12).

Bu makalede ağırlıklı olarak görüşlerine yer vereceğimiz İhvan-ı Safa² ise, yazmış oldukları ansiklopedik önemi haiz Risaleler'inde³ oldukça detaylı bir şekilde ko-

¹ Mezkûr eserin girişinde Fârâbî şöyle demektedir: Zamanımızın pek çok insanının, birbirlerini belli bir yöne doğru çekmeye çalıştıklarını ve âlemin hâdis mi yoksa kadîm mi olduğu konusunda tartışmaya girdiklerini; İlk Yaratıcı'nın ispatı, O'ndan meydana gelen sebeplerin varlığı, nefis ve aklın durumu, iyi ya da kötü fiillerin karşılıkları, siyâset ile ahlak ve mantığın pek çok konusunda önde gelen seçkin iki filozof arasında ihtilafın olduğunu iddia ettiklerini gördüm. İşte bu makalemde ben, o iki filozofun görüşlerini birleştirmeyi, onların inandıkları şeylerin birbirleriyle ihtilaf halinde değil ittifak halinde olduğunu göstermek için sözlerinin ne anlama geldiğini açıklamayı, bu iki filozofun kitaplarını inceleyenlerin kalplerinden kuşku ve tereddüdü gidermeyi ve onların sözlerinde şüphe duyulan ve kuşkuya yol açan noktaları izaha kavuşturmak istedim. Çünkü bu açıklanması, şerhinin ve izahının yapılması en önemli ve yararlı olan konudur'. Fârâbî, *Kitâbü'l Cem' beyne re'yeyi'l hakîmeyn*, nşr. A. Nasrî Nâdir Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 2001, s. 79.

² İhvan-ı Safa'nın kimliği, yaşadıkları çağ, düşünce yapıları vb. konularda bilgi için bkz. İsmail Hakkı İzmirli, "İhvân-ı Safa Felsefesi", *Sebil er-Reşad*, sayı: 29 İstanbul 1949, 53; İzmirli, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*, haz.: Celaleddin İzmirli, İstanbul, 1949; İbrahim Agah Çubukçu, "İhvan as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", *AÜİFD*, sayı: 12, Ankara 1964; İsmail Yakıt, *İhvân-ı Safa Felsefesinde Bilgi Problemi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1985; Yalçın Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Enver Uysal, *İhvân-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, İstanbul 1998; Şahin Filiz, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan", *Makâlât*, Konya 1999; Hamdi Onay, *İhvan-ı Safa'da Varlık Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999; Ahmet Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, MÜİV Yayınları, İstanbul 1999;

nuya eğilirler. Onlara göre dinde ortaya çıkan ihtilaflar beş çeşittir: Kıraat farklılıklarından ortaya çıkan ihtilaflar, müfessirler arasında ortaya çıkan anlamaya yönelik ihtilaflar dinin esrarı ve manasının hakikati üzerinde mukallit ve mustabsir arasında ortaya çıkan ihtilaflar, peygamberin halifeleri olan imamlar hakkında taraftarlar arasında ortaya çıkan ihtilaflar, dini hükümler ve ahkam-ı şeriyye ile ilgili fukaha arasında ortaya çıkan ihtilaflar. Kurraların ihtilafları manaları müşterek lafızlar eşanlamlı kelimeler aynı kökten türeyen kelimeler gibi sebeplerle ortaya çıkar. Bazı kelimelerin bu şekilde kullanılmasının bazı sebepleri vardır. Örneğin umum-husus ilişkisi böyledir. Lafzın zahiri tüm insanlığı ilgilendirirken manası bazı insanlar için olabilir. Müfessirlerin ihtilafa düşmelerinde ise iki yön vardır. Birincisi, lafızların birden fazla anlamının muhtemel olması, diğeri de müfessirler arasındaki bilgi derecelerinin farklılığıdır. Ulemanın ihtilafa düşmelerinde görüş ve mezhep farklılığında pek çok faydalar vardır. Bu faydaları İhvan şu şekilde sıralar:

- 1- Herhangi bir dini konuda bir mezhebe sahip olan âlim kendi görüşlerini sağlam temellerde desteklerken hasımlarından da sahip oldukları görüşleri delillendirmelerini ister. Bu şekilde usul ve bilimler ilerler gelişir.
- 2- Âlim olmayan insanlar şüphe ve boşluktan kurtulurlar ve sağlam yollara yönelirler.
- 3- Dinin dar, zor ve herhangi bir şekilde ruhsat ve te'vile uygun olmadığı fikri de çürütülmüş olur (Resail, 3/401).

Özellikle dini meselelerde ihtilafın varlığını bu şekilde ortaya koyan İhvan, ihtilafın iyi ve kötü olmasına göre övülen ve yerilen şeklinde iki ana kısma ayırarak de-

---

Şahin Filiz, İlk İslâm Hümanistleri –İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi, Konya 2002; Bayram Ali Çetinkaya, “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözümleme Denemesi”, Felsefe Dünyası, 2003/1, sayı: 37; Bayram Ali Çetinkaya, İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi, Elis Yayınları, Ankara 2003; Yusuf Ziya, “İhvan-ı Safa”, haz.: Mevlüt Uyanık, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: III, sayı: 6, 2004; Bayram Ali Çetin Kaya, “İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Temel Tasavvufî Kavramlar ve Meseleler”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt IX/2, 2005; Hasan Aydın, “İhvân es-Safâ'da Bilim Eğitimi Amacı ve Bilim Sınıflaması”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 6, sayı: 21, 2007; Şahin Filiz, “İhvân-Safâ (x. yy.)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11, s. 101; İsmail Taş, İhvan-ı Safa'da Felsefe ve Din Münasebeti, Palet Yay., İstanbul, 2012; Enver Uysal, İhvan-ı Safa md., DİA , C. 22, s.1.; Hasan Ocak, İhvan-ı Safa'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi, Tibyan Yay., İzmir, 2016

³ Resa'ilü İhvani's-Safa adlı felsefe külliyyatının dört cilt halinde şu neşirleri yapılmıştır: Bombay (1888), Kahire (1928), Beyrut (1957); ayrıca Arif Tamir beş ciltlik bir yayımını gerçekleştirmiştir (Beyrut, 1995). Resa'ilü İhvani's-Safa'nın özeti olan er-Risaletü'l-Camiatü Resailü İhvani's-Safa ve Hullani'l-Vefa, önce Cemil Salih. (I-II, Dımaşk, 1948), ardından Mustafa Galip (Beyrut, 1974) tarafından neşredilmiştir. Biz bu makalede “İhvan-ı Safa, Resail-ü İhvani's-Safa ve Hullani'l-Vefa, Neş: Arif Tamer, Beyrut, 1995”, baskısını kullandık. (Bundan sonra bu esere kısaca “Resail” olarak atıf yapılacaktır).

vam eder. Onlara göre övülen ihtilaf kıraatçilerin kuran okurken yaptıkları ve fukahanın yaptığı ihtilafıdır. Bu kimseler manalarda ihtilaf etmedikleri, lafızları yerlerinden çıkarmadıkları, onları tahrif etmedikleri yani şeriat sahibine ihanet etmedikleri müddetçe bunda bir sorun yoktur. Yerilen ihtilaf ise dinin asıllarında meydana gelen ihtilafıdır. İhvan'a göre bu ihtilaf olmasaydı İslam tüm dinlerin, Arapça da tüm dillerin üzerine çıkacaktı (Resail, 3 /132).

Ancak İhvan'a göre insanlar arasındaki fikri ihtilaflar ve sonrasında gelen sosyal ve siyasi ihtilaflar kaçınılmazdır. Bunun bir takım sebepleri vardır. Öncelikle mezheplerin, görüşlerin, inançların aynı dine inanan insanlar arasında farklı olması dillerin, memleketlerin yapısının ortaya çıkışlarındaki farklılığın o toplumu yöneten liderlerin ve onları yetiştiren hocaların birbirinden çok farklı olması sebebiyledir. Buna bir de insanların farklı olma arzuları eklenebilir. Bir atasözü "farklı ol ki hatırlanasın (halif tüzker)" demektedir. Toplumlar liderler birbirinden farklı olmasaydı birbirinden ayrılmalarına gerek kalmazdı. Dini açıdan da bu böyledir çünkü tüm dinler usul itibariyle aynı olsalar da fūruda birbirinden ayırdırlar. Örneğin tüm dinler Allah'ın varlığı birliği ve sıfatları ile gönderdiği peygamberler ve kitaplar noktasında birbirleriyle ayırdırlar. Ancak peygamberlerinin ve kitaplarının dilleri o milletin yaşam tarzı dolayısıyla nasları anlama biçimi mezheplerin ortaya çıkmasının en önemli sebeplerindendir (Resail, 3/123).

Farklı görüşlerin ortaya çıkma sebeplerinden biride ilimden nasibini almamış liderlik sevdasında olan kimselerin din ve şeriat hakkında peygamberin getirmediği birçok şeyi uydurup "işte bunlar peygamber sünnetidir" diyerek halkı aldatmalarıdır. Bu kimseler kendi görüşlerine dayanarak hüküm verirler ve böylece kitap ve sünnetten saparlar. Gerçek âlimlere karşı kibirli davranırlar. Tüm bu sebeplerden dolayı ümmet ayrılır ve parçalara bölünür, aralarına ebedi düşmanlık girer, fitne ve savaşlar çıkar, kanlar karşılıklı helal sayılır (Resail, 3/124).

Dini meselelerde ihtilafın varlığını ve başlıca sebeplerini böylece ortaya koyan İhvan, söz konusu ihtilafların sebepsiz yere olmadığını, bunların açığa çıkmasının bir takım sebeplerinin olduğunu söyler. Onlara göre insanlar arasındaki ihtilafların kişiden kaynaklanan ve konudan kaynaklanan yönleri itibariyle iki ana başlık altında ele alınması gerekmektedir.

a) Özne Merkezli İhtilaf Sebepleri

İhvan-ı Safa yazmış oldukları risalelerde "ey kardeşim" diye hitap ettikleri okuyucuya, en çok verdikleri nasihat "bilmek"tir. Peki, insan nasıl bilmektedir? Bundan sonra gelen paragraflarda görüleceği gibi, insan bilgisi probleminde İhvan tarafından ortaya konulan sansüalist yaklaşım, insan nefsinin "gitmesi gereken yolu" açsın-

dan ne kadar önemlidir? Duyu verilerinden beslenen insan aklının sınırları nelerdir? İktisabî bilgi, zâhirin bilgisi anlamına mı gelmektedir? Ledünnî bilginin konumu ve varlığın bâtın tarafıyla ilişkisi nedir? İnsan bilgisi, zâhir-bâtın problemiği açısından değerlendirilebilir mi? Bu sorulara cevap aramak bu makalenin sınırlarını aşacaktır ancak şunu hemen belirtelim ki, bilgi meselesi bu noktada fikir ayrılıklarının en başta gelen sebeplerindendir.

İnsanın kendini ve içinde bulunduğu âlemi bilmesi “bilgi” adı verilen olguyla alakalıdır. İhvân’a göre bilgi, “*bilinir olanın, bilenin zihnindeki formu*” olarak tanımlanabilir. Bilen varlık olarak insan, objeler âlemini kendinde bulunan bir takım bilgi vasıtalarıyla bilmektedir. İnsan ilkin kendini kuşatan maddî objeleri duyu organları vasıtasıyla tanır. Bu duyular, bilindiği gibi, görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma duyularıdır. Bu duyular vasıtasıyla elde edilen duyular (ihsâs, intiba, tenbih) beyne iletilir. Beyinde düşünce melekelerimiz vasıtasıyla bir hükme ulaşılır. Bu şekilde örneğin, kırmızı cisimlerden elde edilen “kırmızılık” kavramı ile bilgi objesi olan nesne arasında yine bir hüküm teşkil edecek şekilde bir bağlantı kurarız ve “şu nesne veya şapka kırmızıdır” diye hüküm veririz. Bu hükümde olduğu gibi, duyular ve akıl daima beraber faaliyet gösteriyor ve birbirlerini tamamlıyorlar. Bunlardan birinin olmayışı halinde, mesela akıl olmadığında, bir hükme varmak mümkün değildir. Aynı şekilde duyu olmadığında bir kavrama ulaşmak imkânsızdır. Şu halde duyu ve akıl, bilginin iki esaslı kaynağıdır ve daima birlikte faaliyet gösterirler (Yakıt 14).

İnsanların olaylara bakış açıları koklama, dokunma ve tat alma gibi duyularının farklılığına göre değişir. Akıl ve zekâ yapıları da bunda etkilidir. İnsanlardan bazıları iyi düşünür temyiz gücü çok incedir, zihinleri saftır, tasavvuru hızlıdır, hafızası kuvvetlidir. Bazıları da zihni bulanıktır, kalbi kapalıdır, ruhu karmaşıktır. Bundan dolayı mezheplerde ve görüşlerde ulemanın ihtilaf sebeplerini çoğu zaman bu farklılıklar oluşturur. Bu ihtilaflar onların şahsi yapıları ile ilgili olarak değil de bu yapılar doğrultusunda elde ettikleri malumatı anlama ve değerlendirme noktasında ortaya çıkmıştır. Dini konularda ortaya çıkan ihtilaflar az veya çok akıl ve zekâ ile elde edilen bilgilerden meydana gelir. İnsanlar arasında şahsi yapılar bakımından ihtilaflar ne kadar çoksa görüşler ve mezhepler açısından ihtilaflarda o kadar çok olur. Psikoloji ile uğraşan nefsin kuvvetleri fiilleri ile ilgilenen ulema nefsten kaynaklanan pek çok farklı davranış modelleri ortaya koymuşlardır. Nefisteki her bir farklı duygu ve düşünceyi dışa vuran vücutta farklı bir organ ve davranış vardır. Ulema bu davranışların hastalık halinde normalden farklı olduğunu da tespit etmişlerdir. İhtilaf sebeplerinden bir diğeri mananın inceliği letafeti açıklığı ve seçikliği ile ilgilidir ki, bunlar daha çok duyularla hissedilen cismani işlerde olur ve bu işlerle akıl ve burhan yoluyla bilinebilen duyularla kavranamayan ruhani-gizli işler arasında olur. Üçüncü sebep ise elde ettikleri bilgileri

kullanırken birbirlerinden farklı kıyas ve istidlal metotlarına sahip olmalarıdır (Resail, 3/338).

İhvan, dinî konularla ilgili eksik ve bozuk inanışların teşekkülünde Kur'an'daki üslup tarzının da etkisi olduğu kanaatindedir. Şöyle ki Kur'an, ilk muhataplarının kültürel ve entelektüel birikime sahip olmayan bedevî insanlardan müteşekkil olmasından dolayı, gerek teşvik etmek gerekse anlama kolaylığı sağlamak maksadıyla Allah onlara cennet ve cehennemi cismani olarak tasvir etmiştir (Resail, 3/78). Bu durum da karşımıza tefsir tarihinde çok önemli bir yer tutan zahir-batın ayırımını ve bu ayırım etrafında süregelen tartışmaları çıkarmaktadır.

İhvan'a göre saflaşmış ve bedensel zevklerinden arınmış nefis, Kur'an'daki gizli manâları ve bu manâların felsefedeki rasyonel bilginin verileriyle uyum arzettiğini pekala anlamasına karşın, beden ve bedene ait zevklerle çokça meşgul olan nefis, Kur'an'ın lafzî ya da zâhirî manasının ötesine nüfuz edemez ve sonuçta Kur'an'da tasvir edilen cennet ve cehennem konusunda, dünyada tattığı cismânî zevk ve elemelerin ötesinde bir şey anlamaz (Macic). Esasen, insanların tıpkı bu dünyadaki gibi cennette de etten kemikten bir beden yapısıyla hayat sürecekleri şeklindeki inanç, tamamen yanlış ve bozuk (fâsid) bir inançtır. Zira Kur'an'da cennet ehlinin ölümsüz olacağı ve kendilerine sıkıntı ve yorgunluk gibi, nesnelere dünyasına özgü illetlerin ilişmeyeceği şeklindeki nitelemeler, oradaki yaşamın bedensel olmayacağını göstergesidir. Bu itibarla, hikmet ehli filozoflar şöyle dursun, akli başında hiçbir insanın cennetteki yaşamın cismânî olacağına inanması mümkün değildir. Gerçekte bu, çocuklara, cahillere ve kadınlara özgü bir inanç tarzıdır. Dahası, korkutuldukları şeylere karşı daha duyarlı olmaları, vaad olundukları şeylere iştihak duymaları ve dolayısıyla yapmış oldukları amellere karşılık sevap beklentilerinin güçlenmesi için, onların bu şekilde inanmaları bir bakıma zorunludur (Resail, 3/528).

Burada karşımıza insanın diğer canlılardan ayrıldığı bir nokta olarak akıl kavramı ve bu aklın düzgün kullanımı manasına genel olarak ifade edebileceğimiz mantık kavramı çıkmaktadır. Aklın bir hükme varması veya rasyonel bilgiyi üretme süreci de *Risaleler'* de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Aklın başlıca üç melekesi bulunmaktadır: Mütehayyile, müfekkire ve hâfıza. Mütehayyile melekesi vasıtasıyla beyne aktarılan duyu verilerinin imaj (*resm*) haline getirilir. Beynin ön kısmında yer alır. Bu imajlar kullanılacakları vakte kadar meleke-i hafızada saklanmaktadır. Rasyonel bilgi üretme sürecinde en büyük öneme sahip müfekkire gücüdür (Resail, 4/6).

Müfekkire gücünün bütün diğer akli melekeler karşısındaki konumu bir mahkemedeki hakimin yeri gibidir. Bu güç bilişsel süreçte diğer bütün güçleri (duyular, mutehayyile, hafıza) içinde toplayan güçtür. Müfekkirenin iki farklı fonksiyonu vardır.

Birincisi söz konusu diğer güçlerle birlikte gerçekleştirdiği fonksiyondur; ikincisi de kendi içinde gerçekleştirdiği fonksiyondur. Birincisine örnek olarak her hangi bir el işi (sanaat) verilebilir. Böyle bir fiil sırasında, müfekkire gücü elde bulunan “sanaat” gücüyle birlikte hareket etmektedir. Aynı şekilde konuşma fiili de müfekkire ve natıka güçlerinin ortak çalışmasının tezahürüdür. Bunun gibi düşünme sırasında müfekkire gücü, mutehayyile ve hâfıza güçlerinin sağladığı imajlara ihtiyaç duyar. Bu imajları alıp kendi içinde işlemesi ve hüküm haline getirmesi, müfekkire gücünün kendi içinde gerçekleştirdiği ikinci fonksiyonel yönüdür. Bu fonksiyonel görünümün bazıları şunlardır: tefekkür (ilmî problemleri konu eder), terkîp/sentez (sanatları ortaya çıkarır), tahlil/analiz (basit ve mürekkep cevherleri bilir), cem/toplayıcı (türleri ve cinsleri bilir), kıyas (zaman ve mekânın ötesinde gizli olan hakikatleri bilir) ve tekhin (feleklerin konumlarına bağlı olarak kainata dair bilgiyi arar) (Resail, 4/17).

Felsefî düşünce sistemlerindeki eklektizmin zorunlu sonucu olarak kendi dönemlerinde mevcut olan her tür bilgiye değer atfeden İhvân-ı Safâ, temel bilgi kaynaklarını da özetle şu şekilde sıralamıştır: *Bilgimizi dört kaynaktan elde ettik. Bunlardan ilki; bilgeler ve filozoflar tarafından yazılmış olan matematik ve fizik bilimleri ile ilgili kitaplar; ikincisi, Tevrat, İncil, Kur’an ve diğer semâvî kaynaklı sahifeler; üçüncüsü, yıldızların hareketleri, burçların kısımları ve mevcut varlıkların şekilleriyle maden, bitki ve hayvanlardan bahseden astronomi, jeoloji ve botaniğe dair eserler (tabiatla ilgili kitaplar); dördüncüsü ise, yalnızca günah kirinden arınmış meleksi nefislerin dokunabildiği ilâhî kitaplardır* (Resail, 1/103).

Özetle, İhvan’ın bilgi öğretisinde belirlenen bu yollar, bilgi elde etmede bir bakıma biri diğerinin temelini oluşturmaktadır. Akledilirlerin (ma’kulât) bilinmesi, fizik âlemin (mahsûsât) bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bir şeyin delillendirilmesi için de (burhan), onun makul olması şarttır. Duyulur şeyler duyularla, rasyonel şeyler akılla, metafizik hakikatler de burhan ve ispatla, bunu aşan noktada da vahiy ve ilhamla bilinir. Duyular yok farz edilirse bilgi objelerinden hiçbiri bilinemez. Bu nedenle duyu ve algı aktı duyulur olanın kavranmasında, dolayısıyla bilgi öğretisinde ilk aşamayı oluşturur. İspata yarayacak önermeler için ise elde rasyonel bilgiler yoksa hiçbir şey bilinemez. Çünkü İhvan, “makul olmayan bir şey üzerine burhan inşa etmenin mümkün olamayacağı, burhanın ancak aklın ilk bilgilerinden elde edilmiş öncüller üzerine kurulabileceğini” (Resail, 3/365) söylemektedir. Aslı olmayan bir şey üzerine konuşmak ve tartışmak faydasız ve iddialar temelsizdir. Taraflardan birisi konunun ehli değilse diğeri için haksızlık ve zulümdür. Eğer cedelden bir fayda edinilmek isteniyorsa tarafların konu üzerinde birbirlerine eşit olması gerekmektedir. Eğer eşit olmazlarsa aralarında kin ve düşmanlık meydana gelir. Tartışma uzadıkça da aralarındaki düşmanlık ve ihtilaf kıyamete kadar devam eder. Bu da, yani sağlam kaynaklardan sağlıklı bir akılla elde

edilmiş ve mantiki esaslara göre kurgulanmış olmayan bilgiler ve bu bilgilerin körü körüne savunulması, ulema arasında ihtilaf meydana gelmesinin sebeplerinden biridir.

İlaveten, Ulemanın ihtilaf sebeplerinden önemli bir tanesi de mantık ilmindeki kıyası kullanmalarındaki farklılıktır. Bazen hissetmeden kıyas yaparken hata etmekte bazen de kıyası doğru kullandıkları halde kıyasın konusu noktasında hata yapabilmektedirler. Kıyas cüzlerden yola çıkarak küll hakkında arazi değil, zati bir hükme varmaktadır. Zati sıfatlardan biri giderse mevsuf da yok olur. Zati sıfat var olursa mevsuf da var olur. Zati sıfat daimi surettir. Arazi sıfatta yok olduğunda mevsufun yok olmadığı sıfattır. Bunu örneği suyun ıslaklığı ve tadıdır. Islaklık giderse su da yok olur. Tatlılık giderse su var olmaya devam eder. Islaklık su için daimi bir sıfattır. Tatlılık ise su için mütemmim bir sıfattır (Resail, 3/367).

Klasik mantığın esasını oluşturan kıyas, doğru-tutarlı-geçerli bir argümanın öne sürülmesinde temel araç işlevi görmekte ve bilginin elde edilmesinde geçerli yöntem olarak kullanılmaktadır. Ortaya konulan öncüllerden hareketle, mantıksal ve rasyonel kurallara bağlı kalınarak yeni ve tutarlı bir sonuca ulaştıran kıyasın çeşitli form ve içerikleri bulunmaktadır. Kesin ve doğru bilgiye ulaşmada, öncüllerin biçimleri ve doğruluk değerleri kıyasın şekillerinin belirlenmesinde rol oynamaktadır. Bununla birlikte kıyasın kullanım alanları yani hangi ilimlerde, kıyasa nasıl başvurulduğu da onun özel biçimlerinin oluşturulmasında ve bilgi değerinin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Diğer bir ifadeyle kıyasın çeşitli formları, bilginin elde edilmesinden başlamak üzere, bilgi kaynaklarının değerlendirilmesi ve onun doğruluk, tutarlılık, geçerlilik ve kesinlik derecesinin belirlenmesine kadar birçok süreci ilgilendirmektedir. Açıkçası bilinen-den bilinmeyene ulaşmak şeklinde en genel haliyle tanımlayabileceğimiz kıyasın bu farklı formları ve sınıflandırmaları, onun kullanıldığı mantıksal bağlam ve bilginin kaynak derecelerine göre şekillenmektedir.

İhvan'a göre ulema bilinenlerden bilinmeyenleri ortaya çıkarmak için üzerinde çok fazla ihtilaf ettikleri akli kıyaslar ortaya koymuşlardır. Bu tıpkı miktarı bilinmeyen eşyaların miktarını tespit etmek için ölçü ve tartı usulleri geliştirmelerine benzer (Resail, 3/384). Düşündüğün zaman der İhvan, ulemanın daha çok müktesep akıl üzerinde ihtilafa düştüğünü görürsün. Bu onların ya akıl derecelerinin farklılığı ya da kıyas ve kullandıkları tekniklerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Onlardan kimisi araştırmalarda dakik ilmi usulleri ve cedeli kıyasları kullanır. Kimisi hatabi kıyasları matematiksel delilleri veya mantiki delilleri kullanır. Kullandıkları usullere göre de sonuçlar değişir. Sonuç itibarıyla aklın ortaya koyduğu sonuçlarda doğal olarak birbirinden farklı olur (Resail, 3/384).

Bozuk fikirler ve ulemanın onlar hakkındaki ihtilafları genellikle din şeriat ve sünnetler hakkındadır. Bunlar hakkında olmasa bile bunlarla alakalı ilimlerde veya edebiyat riyaziyat sanat ilimleri gibi din ile alakası olmayan ilimlerde de olabilir. Hesap hendese astronomi tıp nahiv... din ile alakalı ilimler çok fazladır. Ancak onları nebevi ve hikemi olarak iki başlık altında toplamak mümkündür (Resail, 3/371). Burada önemli olan, bu bilgilerin nerelerden elde edildikleri ve hangi metotlarla işlendikleridir. Kısacası bilgi meselesinde özellikle ihtilaf noktasında öne çıkan, bilgiyi elde edip kullanan ve üreten kişinin kendisi yani insandır.

Ulema sahip oldukları bilgilerle eriştikleri akıl dereceleri bakımından birbirlerinden çok farklıdırlar. Bunun böyle olmasının çeşitli sebepleri sayısız illetleri vardır. İnsanların bilgi edinme yolları farklıdır. Ve tüm bu yolları tek bir insanda toplamak mümkün değildir. Tüm ilimleri tek bir kişinin bilmesi de bu açıdan mümkün değildir. İnsana düşen ilimler içerisinden efdal ve eşref olanını tercih etmesidir. İnsan hayvandan hayvan bitkiden üstündür. İnsanda her hayvanda ayrı ayrı bulunan özellikler toplanmıştır. Hayvanlarda da bitkilerin ve madenlerin özellikleri vardır. Ancak bu özellikler tek tek her insanda değil tür olarak insanda toplanmıştır. Tek bir insanda tüm bu özelliklerin toplanması imkansızdır. Bu özellikler insanlar arasında dağılmış durumdadır. Az veya çok. Bu da insanların akıl açısından farklı olmalarının sebeplerinden biridir. Diğer bir sebep ise insanların nefislerinde sahip oldukları şeyleri aynı oranda dışarıya çıkaramamalarından kaynaklanır. Üçüncüsü ilimlerin bir insanın bilemeyeceği kadar çok olmasıdır. Dördüncüsü insanların yaşam tarzlarının çevrenin ve geçimlerinin birbirinden çok farklı olmasıdır. Beşincisi iyilik ve kötülükleri anlayıp uygulama noktasında insanların ahlaklarının farklı olmasıdır. Dolayısıyla tüm bu beş maddedeki güzel hasletlerin tek bir insanda toplanması mümkün değildir (Resail, 3/352).

İhvan'a göre, ulemanın fikirlerde ve mezheplerde ihtilafa düşmelerinin sebeplerinden biri de, onların pek çoğunun akılları ile herhangi bir şeyi tefekkür ve tahayyül edip onun doğru olduğunu zannetmesi ve herhangi bir delil ve burhana dayanmaksızın onun hakkında doğru hükmünü vermesidir. Yine onlardan birçoğu bir bilgi duyar ve aklındaki bir noksanlıktan dolayı onu anlayamaz ve inkar eder. Onunla ilgili diğer delil ve burhanlara itibar etmez. Ancak bilgiye ulaşma noktasında dengeli, hakikati arayan ve kendini beğenmiş olmayan ulema kendilerine karışık gelen bir haber işittiklerinde mühendisler ve mantıkçıların yaptıkları gibi o bilginin sıhhati ve butlanı hakkındaki delil ve hüccetleri incelemeden lehte ve aleyhte hüküm vermezler(Resail, 3/347).

İnsanlar iki hususta da birbirlerinden oldukça farklıdırlar. Bazıları sadece bir dil bilir ve bu dilin lafızlarını ve deyimlerini de tam olarak bilemez. Bazıları da birden çok

dil bilir o dillerde pek çok kitap okur pek çok kelime ve deyim bilir ince manaları anlar. Bu da insanları bilgide ulemanın mezhep ve görüşlerde farklı olmalarının sebeplerindendir (Resail, 3/342).

b) Nesne Merkezli İhtilaf Sebepleri

İslam tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilafın Sakife günü halife seçiminde yaşanan bazı uygulamaları sebebiyle Hz. Osman'ın hilafetinin son günlerinde ortaya çıkan Hz. Peygamber'in vefat edip etmediği ve ardından nereye defnedileceği konusunda veya Hz. Peygamber'in ölüm döşeğinde iken tavsiyelerini yazdırmak üzere kâğıt kalem istemesi ve Hz. Ömer'in hastalığının etkisiyle bu istekte bulunduğunu söylemesi üzerine yaşanan ihtilaf olduğuna dair çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu ilk ihtilaf tartışmasının bütün İslam toplumunu ilgilendiren ayrılıklar etrafında yapıldığı anlaşılmaktadır. Şahıslar arasındaki fıkhi ihtilafların ise başlangıçtan beri hep var olageldiği bilinmektedir.

İslam düşüncesinde dini konulardaki ihtilafın meşruiyeti inanç konuları (Uşulü'd-Din) ve fıkhî hükümler (Furu'ud-Din) olmak üzere temelde iki farklı alan göz önüne alınarak değerlendirilmiş, inanç konularında taraflardan sadece birinin haklı, diğerlerinin hatalı olduğu ifade edilmekle birlikte genellikle iki ayrı kategori ortaya konmuştur. Yaratıcının varlığı ve birliği konusunda ileri sürülen aykırı düşüncelerin kişiyi İslam dışına çıkaracağı hususunda İslam düşünürleri arasında ittifak varken Allah'ın sıfatları ve iradesi, kaza ve kader gibi konulardaki aykırı yaklaşımlar bid'at olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Ehl-i Sünnet düşünürleri söz konusu ihtilafları ve ihtilaf konularını en aza indirmek için çaba sarf etmiş olsa da, bu çalışmalardan beklenen verim elde edilememiştir. Sadece fıkıh usulü literatürü incelendiğinde konu ile ilgili olarak ilk dönemlerden itibaren yapılan müstakil çalışmaların çokluğu konuya verilen önemi göstermeye yeterlidir.

İhvan'a göre, özellikle dini genelde ise hemen her konuda fikri anlamda ihtilafa düşülmesinin birinci ve belki de en önemli sebebi bilgi meselesidir. Bilgiyi akıl/birey açısından elde etme ve kullanmanın ihtilaf noktasındaki önemini bir önceki bölümde ortaya koyan İhvan, burada bizzat bilginin nesnesinden kaynaklanan sorunları tartışır. Bilgi en genel bir taksimle akli, nakli ve tecrübi olarak üçe ayrılır ve öncelikli sahamız olan dini bilgi söz konusu olunca nakli bilgi ön plana çıkar. Nakli bilgideki bir problem, ihtilafın da birincil sebeplerinde biridir. Onlara göre, insanların herhangi bir konuda bilgi elde etmelerinin sebeplerinden biri rivayetlerdir. Çünkü rivayetle yayılan bilgi her zaman her yere aynı kalitede ulaştırılmamakta ya da ulaştırılmamaktadır. Onların cümleleriyle ifade edecek olursak; "...bazen bir ravi yalancı olur ve onu dinleyen ona inanır. Bazen bir ravi doğru söyler de onu dinleyen onu yalanlar. Bu durumda

insanlar arasındaki bilgi farklılığını ve ulemanın mezhep farklılığının sebeplerindedir” (Resail, 3/342).

Bir diğer farklılık sebebi de konunun açık veya kapalı olması ile ilgilidir. Aklın ilkeleri ile bilinen şeylerin bir kısmı açıktır ve tüm akıl sahipleri tarafından bilinebilir. Bazısı biraz kapalıdır ve az bir düşünme ile bilinebilir. Bazısı da oldukça kapalıdır ve derin dakik bir düşünme ile ancak bilinebilir. Örneğin bütün parçasından büyüktür ilkesini ele alalım. Bunu akl-ı selim sahibi herkes anlayabilir. Birbirinden farklı olan şeylere aynı oranda ilaveler yapılırsa yine birbirinden farklı olmaya devam ederler ilkesini ele alalım. Bunu anlamak için biraz düşünmeye ihtiyaç vardır. Dördün çarpanlara ayrılması noktasında akla gelen ilk sayı ikidir. Üç, dördün çarpanlarından değildir ilkesi ise iyi bir düşünmeyi ve matematik bilgisini gerektirir (Resail, 3/350).

İhvân, dinî konularla ilgili eksik ve bozuk inanışların teşekkülünde Kur’an’daki üslup tarzının da etkisi olduğu kanaatindedir. Şöyle ki Kur’an, ilk muhataplarının kültürel ve entelektüel birikime sahip olmayan bedevî insanlardan müteşekkil olmasından dolayı, gerek teşvik etmek gerekse anlama kolaylığı sağlamak amacıyla Allah onlara cennet ve cehennem cismânî olarak tasvir etmiştir. Kendilerine gönderilen kitabın te’vilini, işaret ve sembollerini bilmekten mahrum olan bu cahiller, cenneti de aynı şekilde algırlarlar. Şöyle ki, bu cahillere göre cennet ve cennetliklere sunulan nimetler salt cismânî niteliklidir. Onlar zannederler ki cennette gerçekten yeşil bahçeler, meyvelerle dolu ağaçlar, ırmaklar, huriler ve gılmanlar vardır. Yine onlar, “[Bazı] yüzler vardır ki o gün ışıltılı parılayacak ve rablerine bakacaklardır” (Kıyame, 75/22) ve “[O yurt] Adn cennetleridir. Oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından salih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır” (Ra’d, 13/23) gibi ayetlerden hareketle, cennette rablerini göreceklerini ve meleklerin birtakım hediyelerle kendilerini ziyarete geleceklerini tasavvur ederler. Bütün bunların yanında onlar, cennette hiç hasta olmadan ve ihtiyarlamadan sonsuza dek yaşayacaklarını, sürekli yiyip içeceklerini fakat tuvalet ihtiyacı duymayacaklarını ve bakire kızlarla ilişkiye gireceklerini hayal ederler. Esasen bu tür cismânî nitelikler, rûhânî varlıklar şöyle dursun, yok olmaya mahkum tabii cisimlerin karakterine dahi terstir. Allah’ın kelâmında ve nebevî hadislerdeki sırları kavramaktan mahrum olan ve sadece nassların zâhirî anlamlarına inanan bu câhilliler, gerçekte cennet ve cehennemle ilgili bu tasvirler konusunda birtakım şüpheler duymakta; ancak kılıç korkusundan ötürü bu şüphelerini açıkça dile getirememektedirler. Ne var ki bu tarz bir anlayış, özü itibarıyla bir küfür, bir sapma, cahillik ve tam bir basiretsizliktir. Her ilmin edebin ve sanatın ehli vardır. Bunların her birinin ehline ait birtakım usulleri de vardır. Bunlar temel ilkeler noktasında birbirleriyle müttefiktirler. Fer-i noktalarda ayrılığa düşmüş olabilirler. Her bir sanat ve ilim dalının mezhebin kendine has akıl yürütme şekilleri vardır. Hakikate

ulaşma noktasında ölçüleri vardır. Bunlar burada sayamayacağımız kadar çoktur (Resail, 3/356).

Her sanat başka bir sanata kaynaklık etmiştir. Her sanatın ilmin mezhebin usulü ve furui noktalarda kendine has daha iyi bildiği konular vardır. Bu onların bilgi seviyelerine ve tecrübelerine göre değişir. Her bir ilim ve sanata yeni başlayan kişi kendinden önce o konuda daha bilgili olan kimselere delilsiz ve burhansız karşı çıkamaz. Bir ilim dalı ve mezhep için en tehlikeli şey o konuda ehil olamayan kimselerin konuşuyor olmasıdır. Daha da kötüsü bir ilim dalının usul ve furu'u hakkında bilgi sahibi olmayanların sözünün dinleniyor olmasıdır (Resail, 3/361). Füruda ortaya çıkan ihtilaflar bir ölçüye kadar mazur görülebilse de, usul hatalarının ortaya çıkardığı yıkımın boyutları çok daha büyüktür. Özellikle Allah hakkında yapılan yanlış ve mantıksız açıklama ve tasvirler meseleyi en başından içinden çıkılmaz bir hale sokmakta ve tüm ihtilafların kaynağını oluşturmaktadır.

İhvân, nedenlerin nedeni olan Tanrı'yı araştırırken somut nesnelere araştırıldığı gibi araştırmanın netice vermeyeceği kanaatindedir. Çünkü onlara göre Tanrı'nın mahiyeti hakkında "Mâ hüve" (özünde nedir?) sorusu sorulmamalıdır. Zira Allah'ın zâtı ve sıfatlarının hakikati konusunda fikir ileri sürenlerin bazıları, duyularla algılanan tikel varlıkları bilmek istedikleri gibi Allah'ı da bilmek, yoktan var edilen tümel varlıklardan bahseder gibi Allah'tan da bahsetmek istemektedirler. İhvan'a göre Allah'ın zâtının gizli olması, sıfatlarının da anlamının güç olması, insan vicdanında Allah'ın yokluğu anlamına gelmez. Çünkü Allah, şiddetli zuhûru ve nurunun yüceliğinden dolayı insan tarafından daima bilinir. Sonuç olarak, reel dünyada insana en yakın var olan, bu âlemin küçük bir örneği (mikrokozmos) kabul edilen ve bir yönden çok iyi kavranması gereken yine insandır. Bu sebeple önce onun iyi tahlil edilmesi gerekir. Düşünen bir varlık olarak insan önce kendini, mikrokozmosu tanıyacak, sonra evrene geçerek onu kavrayacak ve bütün bunlar onun varlık anlayışının temelini oluşturacak, onun daha iyi kavranmasını sağlayacaktır. İhvan'a göre kendini tanımdan evreni, varlığın ilkesi ve nedenlerin nedeni olan Tanrı'yı tanımaya kavramaya çalışma girişimi, bilineni kavrama yeteneğine sahip olmadan, bilinmeyeni kavrama girişimidir. Tanrı'nın mahiyeti hakkında içine düşülen ihtilafın bir sonraki adımı ise, O'nun nasıl olduğu yani sıfatlar meselesidir.

Sıfatlar meselesi de İhvan'a göre ulemanın ihtilaf ettiği konulardandır. Bu konudaki ihtilaflar furuattandır ancak asıl üzerine yani Tanrı'nın mahiyeti etrafında ortaya atılan fikirler ve düşülen anlaşmazlıklara mebnidirler. Kuran'ın mahluk olduğunu söyleyenler de buradan hareket ederler. Kuran mahlûktur diyenler, bu iddiaya Kur'an'ın harfler ve seslerden oluştuğunu onları da konuşanın ihlas ettiğini ve havayı

kullandığını delil getirirler. Diğerleri de seslerin ve harflerin sadece birer alet olduğunu mananın ise ezeli olduğunu söyleyerek Kuran'ın mahlûk olmadığını söylerler. Çünkü Allah kuranda var olan manaları ezeli ilmiyle bilmektedir. Söz bir manayı herhangi bir dil ve işaret ile bir başkasına anlatmaktır. Allah'ın Cebrail ile konuşması bu manaları anlatmasıdır. Cebrail'in de Hz. Peygamber'e onun da ümmetine anlatması bu kabil-dendir. Tüm bu konuşmalar mahlûktur. Ancak Allah'ın Cebrail'e anlatması mahlûk değildir. Buradan Allah'ın anlatması Cebrail'de o bilginin yaratılmasıdır. Bilgi ile bilen aynı değildir. Yaratma bir şeyden başka bir şey meydana getirmektir. Topraktan yarat-tı gibi. İbda ise yoktan yaratmaktır. Allah'ın keliması da böyledir (Resail, 3/424). Örne-ğin, Allah'ın sıfatları mahlûkatın anlayabilmesi için cismani varlıkların fiillerine benze-tilmiştir. Bazı fiilleri de cismani değil ruhanidir ve bu da onun varlığının yapısına dela-let etmesi içindir. Ruhani fiillerine örnek muhdis ve mübdi olmasıdır. Cismani varlık-lar için bu sıfatlar kullanılamaz. İlim kudret hayat gibi sıfatlar ise cismani varlıklarda da bir yönüyle bulunan sıfatlardır. Allah'ın sıfatlarında mahlûkattan hiçbiri onunla tam olarak ortak olamaz. Sıfatlar hususunda cismani-ruhani hiçbir varlık Allah'a ortak olamaz. Allah'ın haricindeki varlıklara da Allah'ın muttasıf olduğu bazı sıfatların nis-pet edilmesi tamamen mecazidir. Çünkü sonradan olan varlıklar için sahip oldukları sıfatların zıttı da mümkündür. Varlık ve yokluk gibi, ilim ve cehalet gibi, ölüm ve ha-yat gibi, kudret ve acziyet gibi (Resail, 4/173).

Aslında burada üzerinde durulması gereken asıl konu, İhvan'a göre ortaya atı-lan fikirleri delillendirme meselesiyle doğrudan ilintilidir. Mesele bu açıdan bakıldı-ğında özü itibariyle epistemolojik bir görünüm kazanmaktadır. Onlara göre filozof-lar/hukema illet-i faile, illet-i suveriyye ve illet-i heyulaniye nin ne olduğunu tespit edince illet-i tamamiyyenin ne olduğunu araştırmaya başladılar. İlet-i tamamiyye ula-şılmak istenen en yüce amaçtır ki fail fiilini onun vasıtasıyla yapar. Bu mesele üzerinde ihtilafın ve görüşlerin ortaya çıktığı en temel meselelerden biridir. İlet-i tamamiyye hakkında fikir ileri sürenler iki gruptur. Birincisi bu illetin Allah'ın iradesi ve dilemesi olduğuna inanır. İkinci grup ise ezeli bilgi olarak kabul eder. İrade olarak kabul eden-lerde ikiye ayrılır. Bir kısmı iradeyi ezeli bilgi olarak görür ve irade Allah'ın sıfatların-dan biridir. Diğer bir kısmı da iradeyi Allah'ın fiillerinden biri olarak kabul eder. İlet-i tamamiyyeyi sıfat olarak görenlerde ikiye ayrılır. Bir kısmı onu zati sıfatlardan kabul ederken diğer bir kısmı da arizi sıfat olarak kabul eder. Arizi sıfat olarak kabul eden-lerden bazıları onu kendi başında kaim olarak görürken diğer bazıları da başkasıyla kaim olarak görür (Resail, 3/387).

İhvan bir yerde mezhepler söz konusu olduğunda ne kadar kötü olduğunu bir diyalogda anlatmaya çalışır. Diyalogda iki kişi konuşmakta ve biri diğerine karşı mez-hebe sahip birine nasıl davranılacağını sormakta oda sırasıyla kendi mezhebine davet

edeceğini kabul etmezse öldüreceğini günü yetmezse gece gündüz beddua edeceğini bununla da vicdanını rahatlatacağını söylemektedir. İhvan böyle diyen birinin nefsinin hastalıklı vicdanının bozuk olduğunu söyler. Kendilerinin de hiç kimse için bir kötülük düşünmediklerini her mezhebe ve fikre saygılı oldukları hatta Hz. İbrahim'in hanifliği gibi herhangi bir tarafa meyletmediklerini söylerler (Resail, 3/257).

Konu ile ilgili kendi bakış açılarını özetleme sadedinde İhvan, risalelerin bir yerinde şöyle demektedir: "Genel bir ifade ile arkadaşlarımızın ilimlerden hiç birisine düşmanlık yapmamaları, hiçbir kitabı terk etmemeleri ve hiçbir mezhebe karşı mutaasıp davranmamaları gerekir. Bize göre görüş ve mezhebimiz bütün ekol ve ilimleri kapsamaktadır bunun sebebi bizim, bütün mevcudatın aynı noktadan kaynaklandığına inanmamızdır."⁴

SONUÇ

İhvan-ı Safa, Abbasi Devleti'nin son zamanlarına rastlayan, dini, felsefi ve siyasi çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde, felsefi ve ilmi çalışmaları, dini ve ahlaki gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslam toplumunu fikri bakımdan yeniden yapılandırmayı hedefleyen ve eylemlerini gizlilik içerisinde sürdürmüş bir felsefe cemiyetidir. Ancak, sivil topluluğun hicri IV. yüzyılda İslam coğrafyasında yaklaşık bir asırlık zaman diliminde varlığını koruyarak felsefi, ilmi, kültürel çalışmalar yapan ve bunları yaşadıkları çağın insanlarına yaymaya çalışan felsefe derneği gibi faaliyet göstermesi gerçekten ilginçtir. Bu görünüm, daha doğrusu bu topluluğun yapıp-ettikleri ve uğraşları, o dönem İslam dünyasının düşünsel ve entelektüel alanda kat ettiği mesafeyi göstermesi açısından kayda değerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz paragraflardan anladıklarımıza göre ihvan zamanındaki fikri ve siyasi ayrılıkların olumsuz sonuçlarından şikâyetçi olup bunu dü-

---

⁴ İhvân-ı Safâ'nın herhangi bir mezhebe mensup olup olmadığı konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve sonuçta, grubu oluşturanların ya bizzat İsmâîlî oldukları ya da Bâtınî-İsmâîlî davet hareketinin propagandasını yaptıkları tezini savunan görüş ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda, M. Âbid el-Câbirî, İhvân-ı Safâ'yı Şîî-Bâtınî kanadının Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö.218/833) Maniheist gnostisizm ve Şîî irfan öğretisiyle mücadelesi sırasında Aristo'ya yönelme politikasına karşı bir tepki hareketi olarak görmekte ve tabiatıyla İhvân'ın risalelerinin de Arap-İslâm kültüründeki irrasyonel gnostik bâtınî eğilime derinlik kazandırmak suretiyle önce gönüllere, ardından bedenlere hakim olmayı hedefleyen Bâtınî-İsmâîlî strateji kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. İhvân-ı Safâ'nın felsefi düşünce sistemini, "siyasetin emrindeki felsefe" şeklinde niteleyen Mâcîc Fahri de büyük ölçüde Câbirî'nin bu görüşüne iştirak etmiş gözükmektedir. Bkz. M. Âbid el-Câbirî, Tekvînü'l-akli'l-arabî, el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Beyrut, 1991, s. 232; Mâcîc Fahri, İslâm Felsefesi Tarihi, çev. Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul 1987, s. 133-134; a. mlf., İslâm Felsefesi Kelâm ve Tasavvufuna Giriş, çev. Şahin Filiz, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 77-78; Ali Sami en-Neşşâr, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm, Dâru'l-Maârif, Kahire 1965, II, 390; Hannâ el-Fahûrî, Târîhu'l-Felsefi'l-Arabiyye, Dâru'l-Cil, Beyrut 1982, I, 239; Ann K. S. Lambton, State and Government in Medieval Islam, Oxford University, Press, London trz., s. 289.

zeltmenin tek yolunun dinden ve felsefeden istifade etmek olduğunu savunmaktadır. Ayrıca onların her şeyin tek bir kaynaktan ortaya çıktığını düşündükleri ve kendi amaçlarını gerçekleştirmek için din, mezhep ve kültür ayrımı yapmaksızın dönemlerinde faydalı buldukları her türlü kaynaktan istifade etmeyi gerekli gördükleri anlaşılmaktadır. Onların istifade ettikleri kaynaklar; ilahi kitaplar, filozofların yazdıkları eserler, astronomi, jeoloji ve botaniğe dair bilimsel ürünler ile Allah'ın bazı insanlara ilham ettiği bilgilerdir.

İşte bu prensip sebebiyledir ki İhvân, düşünceye temel teşkil etme bakımından Kur'an'a ne kadar değer atfetmişse Tevrat ve İncil'e de o kadar itibar etmiştir. Yine onlar nezdinde, Hz. Peygamber'in veya Hz. Ali'nin sözü dinî konularda ne kadar önem taşıyorsa felsefede Sokrat, Eflâtun ve Aristo'nun, matematik ve geometride Pisagor ve Öklid'in, coğrafyada Batlamyus'un sözünün de önemi o derece büyüktür. Teorikteki durum böyle olmakla birlikte, İhvan'ın Müslüman bir toplumda yaşaması ve kendilerinin de Müslüman olması sebebiyle, risalelerdeki dinî terminolojinin temelini Kur'an ve Hz. Peygamber'in sözleri oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

- Ahmet Koç, İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi, MÜİV Yayınları, İstanbul 1999;
- Ali Sami en-Neşşâr, Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-islâm, Dâru'l-maârif, Kahire 1965, II,
- Ann K. S. Lambton, State and Government in Medieval Islam, Oxford University, Press, London trs.,
- Bayram Ali Çetin Kaya, "İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Temel Tasavvufî Kavramlar ve Meseleler", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt IX/2, 2005;
- Bayram Ali Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", Felsefe Dünyası, 2003/1, sayı: 37;
- Bayram Ali Çetinkaya, İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi, Elis Yayınları, Ankara 2003;
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî, Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ li't-Tahâvî, (nşr. Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995;
- Dihlevî, Şah Veliyyullah, el-İnsâf fi beyâni sebebi'lihtilâf, (nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1997.
- Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî el-Cessâs, Muhtasarı İhtilâfi'l-Ulemâ li't-Tahâvî, neşr.: Abdullah Nezir Ahmed), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995;
- Ebû Hilâl Askerî, el-Furûk fi'l-Luĝa, Beyrût, 1991,

- Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmâil b. İshâk El-Eş'ari, Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2012
- el-Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed, Kitâbü't-Tarîfât, Beyrut 1995,.
- Enver Uysal, İhvân-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Âlem, İstanbul 1998;
- Enver Uysal, İhvan-ı Safa md., DİA , C. 22,
- Fârâbî, Kitâbü'l Cem' beyne re'yeyi'l hakîmeyn, nşr. A. Nasrî Nâdir Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 2001,
- Feyrûzâbâdî, el-Kamûsu'l-muhît,
- Gazzâlî, el-Munkiz mine'd-Dalâl, nşr. Ahmed Şemseddin, Mecnûatü Resâilü'l-Gazzâlî içinde, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988,
- H. İbrahim Kutlay, "Keşfü'l-Gummeh bi-Takhrîc-i Hadis-i İhtilaf-u Ümmeti Rahmeh" (Arapça), Hadis Tetkikleri Dergisi, (HTD), II/1, 2014,
- Hamdi Onay, İhvan-ı Safa'da Varlık Düşüncesi, İnsan Yayınları, İstanbul 1999;
- Hannâ el-Fahûrî, Târîhu'l-felsefeti'l-arabiyye, Dârü'l-cîl, Beyrut 1982, I,
- Hasan Aydın, "İhvân es-Safâ'da Bilim Eğitimi Amacı ve Bilim Sınıflaması", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 6, sayı: 21, 2007;
- Hasan Ocak, İhvan-ı Safa'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi, Tıbyan Yay., İzmir, 2016
- İbn Cerîr Ebû Cafer et-Taberî, İhtilâfu'l-fukahâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.;
- İbn Kuteybe, Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs, tahk.: Abdülkadir Atâ, Müessetü kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1998,.
- İbrahim Agah Çubukçu, "İhvan as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", AÜİFD, sayı: 12, Ankara 1964;
- İhvan-ı Safa, Resail-ü İhvani's-Safa ve Hullani'l-Vefa, Neş: Arif Tamer, Beyrut, 1995",
- İsmail Hakkı İzmirli, "İhvân-ı Safa Felsefesi", Sebil er-Reşad, sayı: 29 İstanbul 1949,
- İsmail Taş, İhvan-ı Safa'da Felsefe ve Din Münasebeti, Palet Yay., İstanbul, 2012;
- İsmail Yakıt, İhvân-ı Safa Felsefesinde Bilgi Problemi, İÜEF Yayınları, İstanbul 1985;
- İzmirli, İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi, haz.: Celaleddin İzmirli, İstanbul, 1949;
- M. Âbid el-Câbirî, Tekvînü'l-akli'l-arabî, el-Merkezü's-sekâfiyyü'l-arabî, Beyrut, 1991.

- Mâcit Fahri, İslâm Felsefesi Kelâm ve Tasavvufuna Giriş, çev. Şahin Filiz, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- Mâcit Fahri, İslâm Felsefesi Tarihi, çev. Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul 1987.
- Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi, trc. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara, 2002,
- Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyrûzâbâdî, Basâiru zevi't-temyîz, el-Mektebetü'l İlmiyye, Beyrut, ts., Ayhan Tekineş, Hadisleri Anlama Problemi, Işık Yay., İstanbul 2002,
- Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyrûzâbâdî, el-Kamûsu'l-muhît, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987
- Râğîb el-İsfehânî, Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'lma'rife, Beyrut, ts. İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, Dâru'l-fikr, Beyrut 1990,
- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, el-İnsâf fî Beyâni Sebebi'l-İhtilâf, Neşr.: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1997.
- Şahin Filiz, "İhvân-Safâ (x. yy.)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11,
- Şahin Filiz, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan", Makâlât, Konya 1999;
- Şahin Filiz, İlk İslâm Hümanistleri –İhvân-ı Safâ Topluluğu ve İnsan Felsefesi, Konya 2002;
- Şehristânî, Kitâbü'l- Mîlel ve'n Nihal, th. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâr Sa'b, Beyrut, 1986,
- Taberî, İbn Cerîr Ebû Cafer, İhtilâfu'l-fukahâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.;
- Tehâfütü'l- felâsife, nşr. Macit Fahri, Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 1990,
- Yalçın Çetinkaya, İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi, İnsan Yayınları, İstanbul 1995;
- Yusuf Ziya, "İhvan-ı Safa", haz.: Mevlüt Uyanık, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: III, sayı: 6, 2004;